

RETORIKA és NARRÁCIÓ

Egy

a hagyományos retorika szabályai szerint felépített beszéd négy részből áll: a bevezetést (*exordium*) követi a *narratio*, utána jön a beszéd legfontosabb és általában leghosszabb része, az érvelés (*argumentatio*), és végül természetesen a befejezés (*peroratio*).¹ A narratív elemek szerepe általában nem túl nagy. Két narratív elemről beszélhetünk. Ide tartozik egyrészt a szónoki beszéd második része, az a pillanat, amikor a szónok a védő vagy támadó beszéd szempontjából fontos eseményeket a maga számára előnyösen mutatja be. Másrészt narratív jelenség az *exemplum*, azaz a narratív példa, amellyel az érvelést a beszéd bármelyik részében alá lehet támasztani. Bornemisza Péternél ezt olvashatjuk 1584-ben az érvelésben: „*Prágai Jeromos úgy kívánta, hogy a tüzet ne a háta mögött, hanem előtte gyújtsák meg, mivel örült, hogy Krisztusért szenvedhet.*” Egy Kolozsváron 1670-ben kiadott könyvből pedig azt idézném, hogy „*A vak asszony a házat tartja sötétnek. Nem is gondol arra, hogy a szemében van a hiba.*”²

Az elmesélt vagy hallott történetek jelentőségét feltűnően növeli az a – gyakran elfelejtett – tény, hogy embertársainkat éppúgy, mint történelmi személyiségeket, mint például Mátyás királyt vagy Kossuth Lajost, történeteken keresztül ismerünk meg. Az utóbbiak esetében általában nem elégedünk meg azzal, hogy absztrakt módon tudjuk, hogy fontos történelmi személyiségek voltak, eseményeket is kell ismerünk az életükből.

Wilhelm Schapp német filozófus írt egy rendkívül érdekes könyvet a megismerés narratív alapjáról, pontosabban arról, hogy minket mások elsősorban történeteken keresztül ismernek meg, azáltal ami velünk történik, és ezek a történetek a mi tudatos cselekvésünk és véletlen események találkozása.³ Valakiről csak akkor állíthatjuk azt, hogy bőkezű vagy gonosz, ha emlékezünk bizonyos eseményekre, narratív példákra, amelyek állításunkat alátámasztják.⁴

Az embertársainkról hallott történetek viszont mindig társaságban hangzanak el, és ez a társadalmi összefüggés retorikai jellegű, akár egy baráti beszélgetés a lakásunkban a keret vagy egy hangos viccelődés egy kocsmában. Aki mesél, hatni akar, sikert remél, így tehát végső fokon *minden* elmesélt történet releváns retorikai szempontból. A példázatok éppúgy, mint az állatmesék vagy az anekdoták.

De lássuk először a kivételeket, mert vannak természetesen kivételek is, azaz olyan történetek, ahol az olvasónak vagy hallgatónak nem mindig könnyű felfedezni az összefüggéseket, a cselekvés időbeli haladását egy bizonyos kezdettől egy cél, egy befejezés, azaz végső fokon egy retorikai mondanivaló felé. Az irodalomban jó példa erre a francia szürrealista regény, Breton, Aragon, de Chirico narratív jellegű írásai, amelyek közel állnak az álmok világához: folyóiratukban a szürrealisták egyébként rendszeresen közöltek álmokat is.

Az álom nem igazi, rajtunk kívüli, hanem bennünk lejátszódó történes; kérdés, hogy beszélhetünk-e itt is retorikai csattanóról, vagy pedig ebben az esetben kivétellel állunk szemben. Az álmok mindenki életében szerepet játszanak, a bibliográfia őríási, gondoljunk csak Freudra, vagy akár csak a róla szóló magyar irodalomra.⁵ Én itt csak két szerzőt említenék meg, Krúdy Gyulát és Adornót. Krúdy Gyula egy több kiadást megért több száz oldalas *Álmoskönyvet* szerkesztett, melyben egy-egy főnév mellé felsorakoztatja több régi és újabb szerző magyarázatát. A „Láb” szónál egy Justinus Kerner nevű német orvost idéz a 17. század végéről: *„nagy láb jegyez rendtelenséget az erszényben, a gazdaságban; kis láb: barátság; beteg láb: segítség egy ismeretlen részéről. Lábat mosni: biztos betegség. Mankós láb: segedelem egy elveszített ügyben.”* A „Posztó” szónál egy „magyar úriasszony” 1833-ból származó megjegyzéseit találhatjuk: *„Rabok posztójában járni gazdagnak: harag; szegénynek: jutalom. Gácsi posztó: időváltóság. Aba-posztó: szegény, de boldog házasság. Német posztó: vőlegénység. Bárnyosposztó: tömlőc. Posztót mérni: nagy családás.”*⁶

Adorno nem magyaráz semmit, ő csak egyszerűen leírja álmait, mint a szürrealisták. A különbség az, hogy Adornónál hagyományos álmok mellett olyan álmokat is találunk, amelyek név szerint megnevezett emberekhez kapcsolódnak. 1963 október 18-án például azt írja: *„Kurz vor seinem Tod lernte ich Jean Cocteau kennen. Er war ein junges Mädchen geworden und zwar eine Ostjüdin.”*⁷

Az álmok olyan a hagyományos retorikának nem megfelelő narratívák, amelyek eredetileg vizuális formában jelennek meg: először látjuk őket, és csak azután „fordítjuk le” őket szavakra. Nagyon érdekes magyar példa erre az a kiállítás, melyet „Megfestett álmok” címmel rendeztek 2003-ban a londoni Freud Múzeumban Gulácsy Lajos, Csontváry és néhány kortársuk képeiből.⁸ Egy egyenesen verbális formában jelentkező, de történetnek mégsem nevezhető, tehát a retorikától független, azaz kivételes eset az, amikor valaki olyan mondatokat fűz egymáshoz, amelyekben egy mondat az előző mondatnak egy szavához kapcsolódik, azt fejt ki és nem viszi előre a történetet. Én magam voltam egyszer tanúja annak, hogy valaki – egy kisebb dunai hajó kapitánya volt az illető – körülbelül így beszélt: *„A hajó a hullámzó folyóban pöfög. Nem minden hullám egyforma. Vannak nagy és vannak kis hullámok. A kis hullámok nem veszélyesek. Ami veszélyes, azt az okos ember elkerüli. Nem minden ember okos. Emberek sok helyen találhatók. Stb.”* Ezekre a mondatokra az jellemző, hogy megállás nélkül lehet folytatni őket, a végtelenségig.⁹

Most pedig a kivételek után elkezdhetjük a narratív retorika elemzését. Formailag talán érdemes megkülönböztetni azokat a történeteket, ahol a szerző maga megadja az elmesélt történet erkölcsi jelentését és azokat, amelyekben ez elmarad, részben azért, mert a szerző ismeretlen, részben pedig azért, mert a tanulság teljesen egyértelmű.

Az ismert szerzők közé tartozik Jézus, aki sok példázatot mondott el tanítványainak és hallgatóinak, és ezeknek a tanulságát mindig megadja. Ugyanez a helyzet az ókori állatmeseszerzők, Ezópusz vagy Phaedrus esetében is.

A Bibliából a talentumokról szóló példázatot idézném. *„Jézus mondja: Mert éppen úgy van ez, mint az az ember, aki útra akarván kelni, elhívata az ő szolgálait, és amije volt, átadta nekik. És ada az egyiknek öt talentomot, a másiknak kettőt, a harmadiknak pedig egyet, kinek-kinek az ő erejéhez képest; és azonnal útra kele. Elmentvén pedig aki az öt talentomot kapta vala, kereskedék azokkal, és szerze más öt talentomot. Azonképen akié a kettő vala, az is más kettőt nyere. Aki pedig az egyet kapta vala, elmentvén, elásá azt a földbe, és elrejté az ő urának pénzét. Sok idő mulva pedig megjöve ama szolgálának ura, és számot vete velök. És előjövén aki az öt talentomot kapta vala, hozta más öt talentomot, mondván: Uram, öt talentomot adtál vala nékem; imé más öt talentomot nyertem azokon. Az ő ura pedig monda néki: Jól vagyon jó és hű szolgálóm, kevesen voltál hű, sokra bízlak ezután; menj be a te uradnak örömébe. Előjövén pedig az is, aki a két talentomot kapta vala, monda: Uram, két talentomot adtál volt nékem; imé más két talentomot nyertem azokon. Mondá néki az ő ura: jól vagyon, jó és hű szolgálóm, kevesen voltál hű, sokra bízlak ezután; menj be a te uradnak örömébe. Előjövén pedig az is, aki az egy talentomot kapta vala, monda, Uram, tudtam, hogy te kegyetlen ember vagy, a ki ott is aratsz, a hol nem vetettél; Azért félvén, elmentem és elástam a te talentomodat a földbe; imé megvan ami a tied. Az ő ura pedig felevlén, monda néki: Gonosz és rest szolgáló, tudtad, hogy ott is aratok, ahol nem vetettem, és ott is takarok, a hol nem vettem: el kellett volna tehát helyezned az én pénzemet a pénzváltóknál; és én megjövén, nyereséggel kaptam volna meg a magamét. Vegyétek el azért tőle a talentomot, és adjátok annak, akinek tíz talentoma van. Mert mindenkinek, akinek van, adatik, és megsaporíttatik; akinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, amije va. És a haszontalan szolgát vessétek a külső sötétségre; ott leszen sírás és fogcsikorgatás.”*

(És a tanulság): *„Mert mindenkinek, akinek van, adatik, és megsaporíttatik; akinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, amije van.”*¹⁰

A bibliai hasonlat után a közismert állatmesék közül a farkasról és a bárányról szólót idézném Heltai Gáspár fordításában, aki a „bölcs Ezopusznak fabuláit”

közli magyarul. „Egy farkas, igen szomjú, elméne innya a patakra. Midőn ijott volna, alátekénte a patakon nagy messze, és láta ott egy bárányt, hogy innék a patakból. Alásiete ezokáért a bárányhoz és mondá annak:

– Miért zavarod fel a vizet énnékem? Miért nem hagysz innom?

Mondá a nyavalyás bárány:

– Hogy zavaríthattam volna fel a vizet tenéked, holott ide alá ittam légyen, te kedig tova fel, honnét aláfoj ide a víz!

Mondá a farkas:

– Micsoda? Lám szömbbe mersz szöknü velem? Miért szidogatsz?

Mondá a bárány:

– Jaj, nem szídlak, jó uram.

Mondá a farkas:

– Mind te, mind szüleid és minden nemzedet ellen-ségim voltanak énnékem. Az apád is ugyanezen bosszúságot művelé rajtam hat hólnappal ezelőtt!

Mondá a bárány:

– E világon sem voltam én akkor!

Mondá tovább a farkas:

– Mindenütt kárt téssz! Vetésemet sem tarthatom meg miattad, mert mindenütt elragód!

Felele a bárány:

– Hogy-hogy rághatom el vetésedet, holott nincsen fogam?

Megbúsulván a farkas, monda:

– Pokol érne okadásoddal! Bezzeg megfűzetsz!

És ottan megfojtá s megövé.

ÉRTELME

E fabulával írta meg Ezópus e világi dúsoknak és kegyetleneknek hamisságát és kegyetlenségét, hogy nem gondolván sem az istennel, sem annak igazságával, – a szegény ártatlanokat minden ok nélkül megnyomorítják: dühös nevet költnek az ebnek, csakhogy megölhesék. Vagy ötte meg a hájat, vagy nem, – de pálcát keresnek néki. Úgyan bünes a csöre, vagy vétkezett a szegény ember, vagy nem, Pauper ubique jacet. Jaj e nagy hamisságnak!¹¹

Az erkölcsi jelentés meglehetősen világos a Heltai Gáspár-féle állatmese esetében, de kevésbé egyértelmű Jézus itt idézett a táalentumokról szóló példázatában. Ez bizonyára összefügg a krisztusi tan radikalizmusával.

A világhírű La Fontaine állatmesék tanulsága sem mindig világos, a La Fontaine kutatók erről sokat vitatkoznak. Az is érdekes egyébként, hogy La Fontaine meséit rengetegen illusztrálták, kortársaktól kezdve¹² Gustave Doré-ig, Gustave Moreau-ig és Marc Chagallig, és minden művész a történetnek más és más pillanatát ragadta ki mint a leglényegesebb mozzana-

tot, ami bizonyos fokig megint csak arra mutat, hogy a tanulság nem egyértelmű.

Ugyanahhoz az Ezópusztól átvett állatmeséhez Heltai Gáspár egy jóval hosszabb és vallásosabb magyarázatot fűz, mint La Fontaine, aki egyszerűen és némi cinizmussal csak annyit ír, a mese elejére téve a tanulságot: „*La raison du plus fort est toujours la meilleure / Nous l'allons montrer tout à l'heure.*” Phaedrus kommentárja valamivel hosszabb, de Heltai kommentárjánál rövidebb: „Ez a történet azért keletkezett, hogy kipellengérezze azokat, akik kitalált ürügyekkel akarnak másokat elnyomni.”¹³

Ami a tanulságot illeti, Le Bossu tizenhetedik századi francia jezsuita szerző azt állítja, hogy ebből a szempontból nincs semmi különbség egymástól távol eső műfajok között; olvasóit bizonyára mehökkentette, amikor Ezópuszt és Homéroszt állította egymás mellé, azaz két végletet, egy állatmesét és egy eposzt hasonlított össze, mégpedig éppen a tanulság szempontjából.¹⁴

A középkor végén óriási sikere volt a *Gesta Romanorum* (a rómaiak viselt dolgai) című novellagyűjteménynek, melyet fogarasi rabságában gróf Haller János fordított le magyarra 1682-ben. Ez a gyűjtemény egyébként arról nevezetes, hogy a tanulságot („magyarázat”-ot) itt különösen nehéz követni; akik a szöveget átírták, néha meg is változtatták. Hadd idézzek itt egy rövid történetet, mely egy elefántról szól: „Egy királynak erdején, lakott egy gonosz éléfánt, kihez semminemű ember közelíteni nem mert; mellynek természetü felől tudakozván a király a bölcsektől, azt felelik a búbájások, hogy az az éléfánt, a szűz leányokban gyönyörködnek; ahhoz képest két tisztességes leányt hozat elé a király, kiket csak egy-egy ingben küld ez éléfánt felé, akik énekszóval édesgetnék az éléfántot. Elmennek a leányzók. Egyik viszen egy medencét magával, másik egy mezítelen kardot, és leülvén az erdőben, kezdenek igen szépen énekelni; azt hallván az éléfánt, közikbe mégyen, és letelepedvén, egyik szűz leánynak ölébe teszi a fejét, és ott elaluszik az énekszó alatt. Mellyet látván a másik szűz, fogja a kardot, és elvágja a fejét az éléfántnak. A másik a medencét megtöltvén az éléfánt vérével, viszik a király eleibe, mellyen a királynak nagy öröme volt, és a vérrel bársonyt festetett.

Ennek magyarázattya

Ez a két szűz jelenti egyik a Boldog Szűz Máriát, másik Évát, az emberi nemzetnek első anyját. Az igazán kardot hordozott a kezébe, mert vétkével az Istennek haragját és bosszúálló kardgyát érdemlette, Boldogasszony pedig az ő aláztatosságának medencéjével állott elé, kit megkívánván az Istennek Fia, abban telepedett, és noha vérét kellett kiontani, de azzal a vérrel festett drága bársonyt, mellyel lelkiünket felöltöztette, kiből kedvesen megjelenhetnénk, a dicsőséges Istennek színe előtt.”¹⁵

A két említett kategória, a tanulságot megadó vagy nem megadó történetek közé esik az a kivételes helyzet, amikor nem a mesélő, hanem a hallgató vonja le a tanulságot; a közmondások gyakran a hallgató reakcióját fejezik ki. Valaki elmesél egy történetet, mire egy hallgatója megjegyzi: „Aki másnak vermet ás, maga esik bele”.¹⁶

Most pedig vegyük szemügyre a másik kategóriát, a tanulságot szavakban nem kifejező történeteket. A tanulságot levonni itt nem mindig könnyű, bár már az első kategóriában is láttuk, hogy nem mindenki interpretál egy-egy történetet egyformán.

A narratív retorika szélsőséges példája *Ponciánus császár históriája*, melyet 1572-ben fordított magyarra Heltai Gáspár.¹⁷ Akárcsak Potifár felesége tette Józséffel az Ószövetségben¹⁸, Ponciánus császár felesége is el akarja csábítani férje fiát. Diocletianus a császár első házasságából származik és hét bölcs tanítja külföldön. Az asszony bevádolja a hazaérkezett fiút apja előtt, mondván, hogy a fiú el akarta csábítani. Ponciánus halálra ítéli, de a hét bölcs hét elbeszélése alapján hétésszer megkegyelmez neki. Az asszony ellentörténeteket mond, de végül kiderül az igazság és a feleséget ítélik halálra. A cselekmény bizonyos fokig az *Ezeregyéjszákára* emlékeztet: ott Sahrazád hercegnő mesél megállítás nélkül, hogy megmeneküljön a haláltól és a király, akárcsak itt Ponciánus, kíváncsi a történet folytatására.

Itt most csak egy könyvről van szó, de a narratív retorikát természetesen egész műfajokra is ki lehet terjeszteni, mégpedig – különös módon – két egymástól teljesen eltérő műfajra: a történelemre és a mesére, tehát egyrészt azokra a történetekre, amelyekről úgy tudjuk, hogy a múltban lejátszódott valóságot mutatják be, és másrészt éppen azokra, amelyekről pont az ellenkezőjét gondoljuk, azaz azt, hogy sohasem történtek meg.

A történelem azáltal távolodik el a krónikák által feljegyzett pusztá eseménysorozattól, hogy az ese-

ményeket összekötjük, narratívát csinálunk belőlük. A történelem már történet, a krónikát, az események időrendbeli felsorolását átalakítjuk, például akkor, amikor Mátyás királyról vagy Kossuth Lajosról, államférfiakról és királyokról beszélünk.¹⁹ És a történelem a retorika szabályai alá esik.

Az állatmeséről már beszéltünk, de nemcsak az állatmeséknek van „moralitása”, tanulsága, hanem különös módon *minden* mesének! Az állatmesék tanulsága mindig különböző, egyfajta népi bölcsességet fejez ki, a közmondásokét, a mesét viszont kimondottan gyermekeknek szánták, tanulsága gyakran más: ijesztő és kegyetlen történetek, ahogy azt annakidején Bruno Bettelheim²⁰ aláhúzta, de a gyerekeknek hasznos az olyan történet, amitől félnek, ha a befejezés mégis jó, ha a befejezés happy end, ha tehát a tanulság optimista.²¹

Történelem, mese: még nagyobb lépést tehetünk, még messzebb is tekinthetünk: végső fokon minden narratív irodalom retorikai jellegű, az eposztól egészen a novelláig és a regényig. Boccaccio és Maupassant a nemzetközileg elismert példák arra, hogy a rövid fikciónak retorikailag elemezhető mondanivalója van. Ami pedig a regényt illeti, Bahtyin óta tudjuk ugyan, hogy megfoghatatlanul gazdag műfaj, ennek ellenére világos, hogy minden regényíró ki akar fejezni valamit, minden regényből levonhatunk egyfajta tanulságot. A realista regényíró az anyagi részletek (lakások, bútorok, öltözködés) pontos leírását tekinti fontosnak, mert szerinte ebből lehet következtetni a szereplők jellemére és viselkedésére. Van azonban olyan regényíró is, aki ezeket a részleteket elhanyagolja és teljesen a szereplők lelkivilágára koncentrálnak.²² Minden regényírónak megvan a maga külön világa és egy részletes, fejezetről fejezetre vagy oldalról oldalra menő elemzéssel ki lehetne mutatni, hogy Proust vagy Krúdy²³ miért éppen így ír és nem másként, hogy végső fokon mi a mondanivalójuk. ■ ■ ■

Kibédi Varga Áron (Szeged, 1930): költő, író, irodalomtörténész. 1948-tól Hollandiában él. A Kalligramnál megjelent legutóbbi kötete: *Történelemek* (versek, 2008).

- 1 A peroratóra az érzelmek ereje jellemző. Különösen feltűnik ez gyászbeszédük esetében, gondoljunk például Verestői György vagy Bossuet gyászbeszédeire.
- 2 Dömötör Ákos: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 1992, 93. és 181. – Bornemisza Péter (1553–1584) írásai érdekes narratív határeseteket tartalmaznak. – Az exemplumokból kiinduló, pro és contra érvelésnek érdekes és részletes példatárát találhatjuk az idősebb Seneca Krisztus születése idejében írt *Oratorum et rhetoricum sententiae divisiones, colores* című írásában. (Az általam használt francia kiadásnak (Aubier, Párizs, 1992) 556 oldala van!)
- 3 Wilhelm Schapp: *In Geschichten verstrickt*, Wiesbaden, 1953. Ebben a címben nagyon érdekes az ige múlt ideje: „verstrickt” = bonyolódva. Odo Marquard Schappra hivatkozik, „Die Philosophie des Erzählens und die Zukunft der Geschichten” című tanulmányában (*Skepsis in der Moderne*, Reclam, Stuttgart, 2007, 54–71. Ez a tanulmány nincs benne a magyar változtatásban (Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Atlantisz, Budapest, 2001), kivéve a rövid „Narrare necesse est” című írást (389–393.). – László János (*Társas tudás, elbeszélés, identitás*, Kairosz, Budapest, 1999), valamint Keszeg Vilmos (*Homo narrans*, Komp-Press, Kolozsvár, 2002) hasonló kérdéseket vet fel, mint Wilhelm Schapp, de gazdag bibliográfiájukból mindegyik kihagyta Schapp könyvét. – Nagyon jelentős a társadalom narratív megismerése szempontjából Adriana Cavarero, egy olasz feminista filozófus könyve is (*Relating Narratives – Storytelling and Selfhood*, Routledge and Kegan Paul, London–New York, 2000).
- 4 Jóval Wilhelm Schapp előtt, a tizenhetedik században, La Bruyère *Les Caractères* című művének egy része álnéven szereplő kortársakat mutat be történeteken keresztül.
- 5 Harmat Pál, Vajda Barnabás, Wagner Lilla vagy Charles Rycroft műveire. Freud *Alomfejtés* című könyve már 1935-ben megjelent magyarul. Vö. *A Korunk* 2011. januári álmokról szóló különszámát.
- 6 Negyedik kiadás, Budapest, Athenaeum, é. n., 182. és 231.
- 7 2004-ben jelentek meg *Traumprotokolle* címmel a Suhrkamp kiadónál. Az idézett példa a 77. oldalon található. Cocteau egyébként 1963-ban halt meg és homoszexuális volt.
- 8 A 64 oldalas katalógus címe: *Megfestett álmok – mese, látomás, álom a magyar művészetben 1903–1918*.
- 9 Erre a szövegtípusra Michel Charolles hívja fel a figyelmet. Idézem „Les déterminations du texte” című cikkemben (*Langage et société*, 19, mars 1982, 8.).
- 10 *Máté evangéliuma*, 25, 14–30.
- 11 Heltai Gáspár: *Válogatott írások*, Magvető, 1957, 46–47. Nemeskürty István összehasonlítja Heltai fordítását a pont harminc évvel korábbi Pesti Gábor-féle fordítással. (*A magyar irodalom története 1000–1945*, Akadémiai, 1993, első kötet, 96. és 116.)
- 12 A régebbi illusztrációkról jó áttekintést ad Wolfgang Drost: *Jean de La Fontaine dans l’univers des arts – Richesses inconnues et inédites du Musée Jean de La Fontaine à Château-Thierry*, Carl Winter, Heidelberg, 1991.
- 13 „Haec propter illos scripta est homines fabula / qui fictis causis innocentes opprimunt.” Első könyv, második mese. *Babrius and Phaedrus*, edited and translated by Ben Edwin Perry, Harvard University Press, 1965, 191–192.
- 14 *Traité du poème épique*, 1675, 1. Könyv, 6. fejezet. Madame de Sévigné Le Bossu poétikáját Boileau poétikája fölé helyezi!
- 15 *Gesta Romanorum, mely jeles példabeszédekből áll*, új kiadás, Magyar Helikon, Budapest, 1977, 151–152. Ez a kiadás nem teljes, nem tartalmazza az összes Gestát. – Fogarasi börtönében Haller gróf egyébként mást is fordított, ebből ad rövid válogatást Molnár Szabolcs (*Hármas história*, Kriterion, Bukarest, 1978).
- 16 Szemerényi Ágnes: *Közmondás nem hazug szóolás*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994
- 17 Magyar Helikon, Budapest, 1976. Vö. Horváth János: *A reformáció jegyében*, Budapest, Gondolat, 1957, 388–391.
- 18 Mózes I. könyve, 39. fejezet.
- 19 Lásd Kisantal Tamás, szerk.: *Tudomány és művészet között – a modern történelemelmélet problémái*, L’Harmattan–Atelier, Budapest, 2003.
- 20 Bruno Bettelheim: *The Uses of Enchantment, the Meaning and Importance of Fairy Tales*, 1977; magyar fordítás *A mese bővítele és a bontakozó gyermeki lélek*, Budapest, Corvina Kiadó, 2008.
- 21 Lásd például Nagy Olga: *Hősök, csalókkák, ördögök – esszé a népmeséről*, Kriterion, Bukarest, 1974.
- 22 Utóbbi főleg a női regényírókra jellemző. A francia irodalomtörténetben érdekes a különbség a tizenhetedik század eleji optimista kicsengésű barokk és a tizenhetedik századvégi tragikus regénytípus között. Az első retorikailag a genus demonstrativumhoz (dicsőítő), az utóbbi a genus judicialéhoz (ítélő) tartozik; egyébként mindkettőt nők írták. – Nagyon érdekes Stendhal regényvilága, mely valahol a realista és a lélektani regény között helyezkedik el.
- 23 Erről bővebben írtam „Szerkezet és jelentés Krúdy regényeiben” című tanulmányomban (*Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor, 1998, 206–220.).

BIBLIOGRÁFIA

- Adriana Cavarero: *Relating Narratives, Storytelling and Selfhood*, Routledge, London–New York, 1997
- Áron Kibédi Varga: „Rhétorique et narration”, in: Chr. Wentzlaff-Eggebert, Hrsq., *Le langage littéraire au XVIIe siècle*, Gunter Narr, Tübingen, 1991, 279–286
- Kibédi Varga Áron: „Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás”, *Athenaeum*, I, 4, Budapest, 1993, 166–179.
- Kibédi Varga Áron: „A narráció formái és határai”, *Tiszatáj*, 2005. szeptember, 79–87.
- Kisantal Tamás, szerk.: *Tudomány és művészet között*, L’Harmattan–Atelier, Budapest, 2003
- Reinhart Koselleck – Wolf-Dieter Stempel, Hrsq., *Geschichte – Ereignis und Erzählung*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1973
- Odo Marquard: *Az egyetemes történelem és más mesék*, Atlantisz, Budapest, 2001
- Wilhelm Schapp: *In Geschichten verstrickt*, Wiesbaden, 1953
- Tengelyi László: *Élettörténet és sorseselemény*, Atlantisz, Budapest, 1998